

Horváth István

„Nincsenek hősök”

Homage à Molnár Ákos

„Marczali Henrik 'Nagy Képes Világtörténetét' lapozgatva, a XII. kötet 208-ik oldalán megragadta figyelmemet egy mondat: »A hegyi oláhok közt 1846-ban egy Varga Katalin nevű asszony, Ferdinánd császár dajkájának mondván magát, szinte királyi hatalmat gyakorolt.«

Kutatni kezdtem, ki ez a nő. És csakhamar feltárult előttem csodálatraméltó szereplése. Elbatároztam, hogy regényt írok róla. Regényt és nem életrajzot, mert magánéletét kellő adatok híján, jórészen csak következtetésekre építhettem fel.

Mielőtt hozzáfogtam volna munkámhoz, bejártam Abrudbánya vidékét, mindazokat a helyeket, ahol Katalinom megfordult. A lábnyomát kerestem, kíváncsi voltam, éle még emléke, szárnyaló lelke megleb-e vajjon az ércetű malmok zajától ma is bangos, komoran fenséges vidéken.

És meghatottan láttam, hogy felszüllog a sovány, fekete bányászok szeme, amint tolmácsom segítségével szóhabozom 'doamna noastră' és gyűlölködve szorult ökölbe kezük Saguna András neve hallatára. Álltam a házban, mely az ő lebontott háza helyén épült, láttam Slapkovics barlangját és a két 'kapitány' házának helyét, egyiknek unokájával beszéltem is. Meglepetve tapasztaltam egy kapitánysta világban szokatlan jelenséget: egy csillébe 15 saroglya kő fér, ebből csupán 12 saroglya a bánya tulajdonosáé, a többi azt illeti, aki kibányászta. Mindössze ennyi Varga Katalin működésének eredménye.

És egy szép mese, melyet télvíz idején a bányászok elmondanak gyermekeiknek...

Mint hogy a levéltári anyaggal elkészülve mentem a bányászok közé, el tudtam választani a hallott legendákat a valóságos történekektől, de, mint említettem, nem életrajzot írtam s módjával a legendákat is felhasználtam munkámhoz.

Az intelligencia jobbára Erdélyi (Aradi) Viktor 'Catarina doamna noastra' című kis monográfiájából (Budapest, 1915) ismeri hősnőm történetét. E könyv nekem is egyik fő forrásmunkám volt, annál inkább, mert szemelvényeket közöl az időközben megsemmisült főkeletkezési iratokból, köztük Katalin naplójából, verseiből. Azok az iratok, melyek a bécsi erdélyi kancelláriában voltak letelve, ma is hozzáférhetőek az Országos Levéltárban.”

Molnár Ákos (1895–1945) ezekkel a sorokkal ajánlotta 1935-ben megjelent *A császár dajkája*¹ című történelmi regényét az olvasói figyelmébe. Az igen nagy terjedelmű regény az első hosszabb lélegzetű történelmi munkája volt, 1935-ig leginkább kitűnő novelláiról ismerték Molnár Ákost. Ezek a rövidebb írásai többnyire a Nyugatban jelentek meg, először

1929-ben jelentkezett hosszabb írással (*Végre egy jó házasság*), majd 1933-ban a *Tizenkét lépéssel*,² de ezek a művei messze nem voltak olyan terjedelműek, mint *A császár dajkája*. Molnár Ákos nagy sikerű novelláiban a kispolgárság és a legszegényebb rétegek lelki világának legsötétebb bugyraiba merült le, az emberi elme és társadalom olyan szürrealista, freudi mélységeibe, amelyeket rövid novelláiban Déry Tibor (*Novella*, 1918), hosszabb művekben Kosztolányi Dezső (*Édes Anna*, 1926) és Babits Mihály (*A gólyakalifa*, 1916; *Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom*, 1933) villantott fel. Molnár Ákos bátran nyúlt a psziché sötétebb oldalához, novellái rövidege ellenére biztos kézzel vegyítette, adagolta a szinte már elviselhetetlenségig növekvő feszültséget és a már-már félelembe átcsapó szorongást. Aprólékosan kidolgozott, finom szövésű és bonyolult lélekrajzaiban felsejlik korábbi foglalkozása: a hegedűművésznek készülő Molnár Ákos az első világháborúban elvesztette a jobb karját – az ígéretes tehetségű fiatal ember e tragikus rokkantság miatt volt kénytelen pályát változtatni: az érzékeny interpretáció eszközei immár nem a kották, hanem novellái lettek.

A recenziókat jó nevű szerzők végezték el, és a napilapokban, valamint az irodalmi és társadalmi

folyóiratokban jelentek meg.³ Molnár Ákos előtt tehát ígéretes novellista pályafutás állt, ezért némileg váratlan meglepetés lehetett jelentkezése egy hosszú, a 19. század közepén játszódó történelmi regénnyel. Vajon mi készíthette arra, hogy ismeretlen vizekre evezzen, mi lehetett az oka, hogy hangsúlyosan városi kispolgár lélekelemzéséből tágabb földrajzi és társadalmi térbe helyezkedjen? Mennyire készült fel erre azt új kihívásra? Jelen tanulmányunkban ezekre a kérdésekre próbálunk választ találni.

A császár dajkája valóságos történelmi személyről szól, Varga Katalinról (1802–1852 k.), egy elszegényedett erdélyi magyar kisnemesi család sarjáról. A gyermekkorából éppen csak kilépő fiatal leány választhatta volna a békés életet: élhetett volna Bécsben egy jó nevű újságíró szeretett feleségeként, ő azonban ehelyett a „a havasi medvék életszínvonalán vergődő” román bányászok messianisztikus vezetőjévé vált, tüzzel-vassal harcolva a bányászok aktuális élethelyzetének és eljövendő sorsának javításáért. Már ebből az alapfelvetésből is előre sejtethető: ez a harc nem fordulhatott termőre, Bécs nem tűrhette a „forradalmi felforgatást”, az Abrudbánya és Verespatak népéért elszántan küzdő Varga Katalinra vagy halál, vagy bebörtönöztetés várt.

Molnár Ákos korábban már idézett előszavából látszik, hogy a lehető legalaposabban felkészült a regény megírására: alapos levéltári kutatásokat végzett, személyesen is bejárta azokat a helyszíneket, ahol Varga Katalin élt, és beszélt a bányászfalvak lakóival. Biztosra vehető, hogy barátaival, író-társaival is folyamatosan megbeszélte regénye témáját és az éppen elkészült részletekről kikérte a véleményüket. Molnár Ákosnak az Illyés-hagyatékban megőrződött levele is ezt tanúsítja:⁴ a levél 1935 előtt, még *A császár dajkájának* megírása idején íródott Illyés Gyulának.

„Nagyságos Illyés Gyula úr
Phoenix Biztosító
Nádor ucca 9.

Kedves jó fiam,

nincs türelmem 24.-ig várni,⁶ ezért válaszolok megjegyzéseidre, no meg, hogy magyarázatát adjam, mért is olvastattam el Veled a regényt.

Az evangélikus pap a szünmagyar vidéken nekem is feltűnt. Adataim azonban azt bizonyítják, hogy ez volt a helyzet. Nem is ezért akarok változtatni rajta, hanem, hogy kikerüljem a magyarázatát, hogy mért nem került soha szó e valláskülönbözésre K[atalin] és a lelkész között. Vagyis a derék papból reformátust csinállok.”

Molnár Ákos tehát már korábban átadta Illyés Gyulának a regény egy részletét (mint a későbbi sorokból kiderül, csak az első két részről van szó, mintegy kétszáz oldalról). Illyés Gyula elolvasta a regényrészletet, és vélhetően személyesen recenziált Molnár Ákosnak, majd elutazott. A türelmetlenül váró Molnár Ákos nem tudta kivárni Illyés Gyula visszatérését, ezért levélben megírta, és Illyés Gyula munkahelyére postázta a regényen végrehajtott változtatásokat.

Igen figyelemre méltó a két író szoros együttműködése: a regénytervezet legelső oldalán Illyésnek feltűnik Málnási Mihály Dénes halmágyi⁷ evangélikus lelkész alakja, aki patrónusként az egész regényben Varga Katalin mellett állt, és aki nagylelkűen tanította az éles eszű és szorgalmas kisgyermek Katalint. Érdekes módon Molnár Ákos és Illyés Gyula is kézenfekvőnek tartotta, hogy „szász tengerben” megbúvó „színmagyar” Halmágyon Varga Katalin is református volt (holott evangélikus volt, mint ahogy a település 80%-a, református vallásúak nem éltek Halmágyon az 1840-években). Molnár Ákos pedig nem kívánt beleírni a regénybe egy esetleges vallási-felekezeti vitát a két különböző vallású szereplő (a reformátusnak vélt, gyermek Katalin és a jószágos, evangélikus tiszteletes) között.

Kedves jó fiam,
nincs türelmem 24.-ig várni, ezért válaszolok megjegyzéseidre, no meg, hogy magyarázatát adjam, mért is olvastattam el Veled a regényt.
Az evangélikus pap a szünmagyar vidéken nekem is feltűnt. Adataim azonban azt bizonyítják, hogy ez volt a helyzet. Nem is ezért akarok változtatni rajta, hanem, hogy kikerüljem a magyarázatát, hogy mért nem került soha szó e valláskülönbözésre K. és a lelkész között. Vagyis a derék papból reformátust csinállok.
Most pedig elárulom, hogy mért választottalak kísérleti nyulnak. Attól tartottam, hogy hősnőm túl jó, túl nemes, túl kiváló, hiányzik belőle apró emberi gyöngeségek a ennek következménye, hogy alakja nem eléggé látszik. Hogy Te ennek az ellenkezőjét kifogásolod, ennek örülök is, nem is! Örülök, hogy elképzelésem sikerült és erősen gondolkodóba ejt, hogy éppen ez az, ami visszatetszik Neked. Mert gondolhatod, hogy sokat adok a véleményedre, hisz ezért olvastattam el Veled! Mindenesetre kár, hogy nem a következő fejezettel együtt adtam oda, melyben K. dilemma-ba kerül, választania kell szerelmese és a bányászai között és ő az utóbbit választja, életre-halálra eljegyzi magát velük, és hat év Dobó Katica-sága következik.
Bizonyosan igazad van, abban, amit mondtál. Nem menteségül, hanem magyarázatul megjegyzem azonban: Képzeld egy regényhőst, aki minden megpróbáltatásában heroikus. Nem mondom, lehet így is megírni, de oly iszonyatos nehéz, hogy amellet emberi és rokonszenves legyen, hogy inkább ezt a megírási módot választottam. Tettem ezt két okból. 1./ mint említettem, nincsenek hősök. Azokat nevezsük hősöknek, akiknél tetteik indító okait kevésbé ismerjük.
2./ Katalin kis körben mozgott, cselekvésének nem voltak mélyreható következményei, kissé szűk látókörű is volt, beavatkozását terően materiálista alapokmány támasztották alá. Egyes - "jobboldali" írók meg is vádolják, hogy pusztán kosztérr, kvártélyért szegődött a bányászok szolgálatába. Igyekeztem összeegyeztetni történelmet, legendát a magam elképzelésével. Hogy nem dolgoztam egész eredménytelenül, bizonyítja, hogy "remeknek" és mindvégig érdekesnek

„Most pedig elárulom, hogy mért választottalak kísérteti nyúltnak. Attól tartottam, hogy hősnőm túl jó, túl nemes, túl kiváló, hiányzanak belőle apró emberi gyöngeségek s ennek következménye, hogy alakja nem eléggé látszik. Hogy Te ennek az ellenkezőjét kifogásold, ennek örülök is, nem is! Örülök, hogy elképzelésem sikerült és erősen gondolkodóba ejt, hogy éppen ez az, ami visszatetszik Neked. Mert gondolhatod, hogy sokat adok a véleményedre – hisz ezért olvastattam el Veled!”

Molnár Ákos igyekezett elkerülni azt a hibát, hogy főszereplője makulátlan, heroikus alakká váljon: az egész regényben tudatosan ügyelt arra, hogy Varga Katalin alakja legyen gyarló és emberközeli. Katalint számtalan „apró emberi gyöngeségek” jellemzi, hiányzik belőle a megfontoltság, a bölcsesség, minden esetben a pillanatnyi érzelmeire hallgat. Érthetetlenül, de ugyanakkor meglepően következetesen képtelen bánni a pénzzel: a bányászok ügyében Bécsben közbenjárva nagy összeget kap egy jólelkű udvari hivatalnoktól – néhány nap alatt elkölti az egészet. Mikor korábban nevelőnként egy nemesi kúriában dolgozik, megszánja a szegény, nyomorgó, éhező parasztgyerekeket, és szétosztja az uradalom élelmiszerkészletét – persze azonnal elcsapják. (Katalin ekkor lesz a román bányászok önkéntes vezetője, amikor se szállása, se munkája nincs.) Molnár Ákos nem deheroizál, szándékosan teszi jószívű, esendő és nagyon szerethető alakká Varga Katalint. De attól is tart, hogy az olvasó szemei előtt esetleg így elhalványulhat a társadalmi igazságosságért megszállottan küzdő nő lelkülete. Ezért választotta „kísérteti nyúltnak” Illyés Gyulát, aki viszont éppen azt kifogásolta reflexiójában, hogy Varga Katalin egy szertelen, következetlen – de kétségkívül szeretetre méltó – kalandornak van ábrázolva, akinek alakjából nem sejlik fel a karizmatikus vezető.

„Mindenesetre kár, hogy nem a következő fejezettel együtt adtam oda, melyben K[atalin] dilemmába kerül, választania kell szerelmese és a bányászai között és ő az utóbbiakat választja, életre-halálra eljegyzi magát velük, és hat év Dobó Katicasága következik.

Bizonyosan igazad van, abban, amit mondtál. Nem mentesülök, hanem magyarázatul megjegyzem azonban: képzelj egy regényhőst, aki minden megnyilvánulásában heroikus. Nem mondom, lehet így is megírni, de oly iszonyatos nehéz, hogy amellet emberi és rokonszenves legyen, hogy inkább ezt a megírás módját választottam. Tettem ezt két okból.

1.) Mint említettem, nincsenek hősök.⁸ Azokat nevezzük hősöknek, akiknél tetteik indító okait kevésbé ismerjük.

2.) Katalin kis körben mozgott, cselekvéseinek nem voltak mélyreható következményei, kissé szűk látókörű is volt, beavatkozását erősen materiális alapok támasztották alá. Egyes – »jobboldali« – írók meg is vádolják, hogy pusztán kosztért, kvártélyért szegődött a bányászok szolgálatába.”

Már elkészült tehát a regény harmadik fejezete is, Molnár Ákos a mű felénél tartott: hőse, Varga Katalin ekkor már elszántan vezette a bányászfalvak lakóit. Már nem csak Varga Katalin, ő már *Catarina doamna nostra – A mi Katalin Úraszonyunk*, aki a Monarchia szívébe, Bécsbe járt bányászai ügyében, és feltett szándéka volt, hogy magának V. Ferdinánd császárnak (1830–1848) adja elő a román bányászok panaszait. De közbeszólt a szerelem: megismerkedett egy híres bécsi művészeti kritikussal, Rudolf Wernerrel (*Allgemeine Theaterzeitung*). Katalin előtt egy másik életút nyílt meg, a tisztos, biztonságos polgári élet és a családalapítás lehetősége – a fényűző birodalmi fővárosban, távol a zord, műveletlen bányászaitól. Molnár Ákos ebben a fejezetben a legerősebb: itt villan fel a korábbról ismert kitűnő novellista leírókészsége és karakterábrázolása. A bécsi jelenetekben lüktetően életszerű az ábrázolás, és az udvari élet szereplőinek a legpontosabb a pszichológiai kidolgozottsága. Molnár Ákos ehhez értett a legjobban: a hatalom birtokosainak karaktereiből, a titkos és veszélyes intrikák bonyolult hálójából szöhetette meg ismét azt a szorongató légkört, amelyből pengeélesen rajzolódik ki Varga Katalin tragikus és elkerülhetetlen bukása.

A főhősnek választania kellett, és Varga Katalin a bányászai mellett döntött, visszatért Erdélybe, megfogadva, hogy ha a harca véget ér, feleségül megy Rudolf Wernerhez, és végleg Bécsbe költözik. Hosszú levelezésük ekkor kezdődött el – Molnár Ákos gazdagon idézi a fennmaradt leveleket.

A „jobboldali” írók vádja itt már nem áll meg: Varga Katalin már nem „pusztán kosztért, kvártélyért” tért vissza Abrudbányára (mint tette ezt korábban munka és fedél nélküli állapotában), hanem tudatos önfeláldozásból. Neki még feladata volt szeretett bányászai ügyében, hiszen sikerült kihallgatást kieszközölnie a császártól (aki kedvezően fogadta az ügyet), és úgy térhetett vissza bányászaihoz, hogy maga mögött tudhatta a császár támogatását. A kedvező rendeleteket azonban érvényre is kellett juttatni a helyi hatalmasságok közt, márpedig a táblabírák és helyi hivatalnokok meggyőzése nem volt könnyű – Bécs túl messze volt Erdélytől.

Molnár Ákos ekkor oldja fel a „császár dajkája” elnevezést: a bányavidékre visszatérő Katalin meg-

lepő természetességgel azt állítja a bányászoknak, hogy azért is ért el gyors sikereket, mert évekkorábban a császár dajkája volt, akire az uralkodó ma is áhítattal, szinte a nevelőanyjaként tekint. Ez ismét csak Varga Katalin molnári karakterének jellegzetessége: bécsi szállásadónője, az idős Hedwig Sophie Ludmilla Glaser volt a császár valódi nevelőnője, Katalin ismét hirtelen szeszélyből – de nem számításból – alkalmazta ezt a hazugságot saját tekintélyének növelése érdekében.

„Igyekeztem összeegyeztetni történelmet, legendát a magam elképzelésével. Hogy nem dolgoztam egész eredménytelenül, bizonyítja, hogy »remeknek« és mindvégig érdekesnek találtad a művet. Most akarom megneveszteni Katalint, most lesz belőle szimbolikus hős, aki elbukik, mint minden ember, aki szívére, lelküsméretére hallgatva szembeáll a hatalommal és meg akarom mutatni, hogy az igaz embernek nem lehet más a kötelessége, mint hogy utánozza a V[arga] Katalinokat. Remélem, sikerül mindezt gondosan elrejteti és végig érdekes, sőt »remek« írást alkotni. Ámbár itt nagy bajok vannak. Szörnyen köt, hogy az elkövetkezendő eseményekhez sok adatom van és máris kellemetlen gyengeséget érzek. Mindenesetre kétségbe esnék, ha nem sikerülne úgy, amint szeretném.

Hát még egyszer nagyon köszönöm kedvességedet és sokszor öllelek

Molnár Ákos”

Az elkészült három fejezetet még kettő követte, Varga Katalint „megnevesztette” az író: a szó szoros értelmében szellemi-politikai vezetővé vált, akit – az előszóban is említett – hivatásos testőrök („kapitányok”) védtek, és aki az emberektől elkülönülve, barlangban élő fegyverkováccsal, Slapkoviccsal fegyvereket készíttetett, hogy egy esetleges kormányzati büntetőhadjárat esetén a lakosság ne legyen fegyvertelen. Az előre sejthető tragikus események hamarosan bekövetkeztek: a helyi hatalmasságok mindent elkövettek, hogy Varga Katalin örökre eltűnjön a bányavidékről, először sikertelen merényletet követtek el ellene, majd többször katonai csapatokat küldtek a bányászfalvakba. Ezek eredménytelensége után 1847-ben újabb csapdát készítettek: Andrei Şaguna püspöki helytartó⁹ vezetésével tárgyalásra hívták Katalint, ahol elfogták és letartóztatták. Zalatnán, majd a gyulaféhevári várban raboskodott.

Molnár Ákos igen aprólékosan dolgozza ki az ítélet nélkül rabságban sýnylódó asszony elméjének megbomlását. Ezen a területen mozog a legbiztosabban, a psziché és a lélek boncolásában: a marcangoló önvád miatt Varga Katalin vallásos vízió-

iban Jézushoz menekül, tőle kap megnyugvást, minden kapcsolatát elveszti a külvilággal. Jobb keze furcsán deformálódottá vált (mint ahogy Molnár Ákosé is), mert Jézus folyamatosan jobb kezénél fogva vezeti őt hosszú, békét adó sétáikon és beszélgetéseiken.

Végül 1851(!) februárjában tartották meg Varga Katalin tárgyalását, amelyen 3 havi fogházbüntetésre ítélték – ekkor már ötödik éve volt rab. 1851 májusában bocsátották szabadon az időközben teljesen megbomlott elméjű asszonyt, aki visszaköltözött Halmágyra. További sorsa ismeretlen.

A császár dajkája 1935-ben jelent meg. Figyelemreméltó ez az időpont, hiszen ebben az évben jelent meg Pap Károly *Zsidó sebek és bűnök* című írása is, és ekkor lépett fel az *Új Szellemi Front* is: határvonal volt ez az esztendő, mert azt a hároméves periódust nyitotta meg, amikor az 1867-től társadalmi vita tárgyát képező „zsidókérdést” még verbális – és irodalmi – szinten lehetett folytatni. Az elméleti diskussziót az 1938-as első zsidótörvény fizikailag korlátozó intézkedései végleg elvágták. Nem véletlen, hogy Molnár Ákos és Pap Károly is ebben az évben jelentették meg a zsidóság társadalmi helyzetét vizsgáló műveiket. Noha *A császár dajkája* meg sem említi a zsidóságot és a vele kapcsolatos társadalmi kérdéseket, mégis lehet zsidó kontextusban vizsgálni a regényt, hiszen Varga Katalin alakjában ugyanaz a próféta alak villan fel, mint kilenc évvel később Pap Károly *Mózes* című drámájában: az elnyomott és végsőkig sanyargatott néphez idegen közelebről érkező vezető, aki kilátástalan küzdelme után az életét is feláldozza választott népéért.

Míg azonban Pap Károly az asszimiláció kérdésére azt a markáns választ adta, hogy a zsidóság nem vehet részt az elnyomók és elnyomottak között évszázadok óta tartó és (ön)pusztításba vezető küzdelemben, addig Molnár Ákos árnyaltabb képet rajzolt elénk. Ő nem alkot olyan radikális véleményt, mint Pap Károly, Molnár Ákos regényt ír, nem kiáltványt. És igen érzékeny tollal beleszövi regényébe a belső harcaiban őrlődő befogadó társadalom önpusztító problémáit: Varga Katalin két testvére is öngyilkosságot követ el: lánytestvére szárnalmas vénlányként vet véget életének, bátyja pedig a nyomasztóan sűrű és korrupciótól átítított hivatalnoki létből menekül öngyilkosságba. Az erdélyi bányavidékre felrajzolt regényalakok a létezés olyan lealacsonyított fokán élnek, amely szinte már egyetlen folyamatos öngyilkossággal ér fel, a szegény sorsú rétegek felemelésére hivatott uralkodó réteg pedig belefut a gazdasági előnyök hajszolásába és a mindent átszövő korrupcióba. Mol-

nár Ákos új – eddig ki nem mondott – konklúziót állított fel: a befogadó társadalomnak is bőven van oka az önvizsgálatra, a megújulásra, és ez utóbbiban majd a szintén megújult zsidóság is erős társ lehet.

Mint korábbi tanulmányunkban bemutatásra került,¹⁰ Pap Károlyné értelmezése szerint – a világháború után Illyés Gyulának írt leveleiben ezt határozottan állította – Pap Károly önmagát azonosította Mózesrel az 1944-ben színpadra került drámájában. Molnár Ákos életéről és gondolkodásáról nagyon kevés információval rendelkezünk, ezért nem tudhatjuk, feltételezhető-e hasonló párhuzam az író és regényének főhőse között. Mindenesetre amikor a regény végén a megtévelyülő Varga Katalin jobb karja deformálódik, az olvasóban akaratlanul is felidéződik Molnár Ákos életének az a tragikus mozzanata, hogy a jobb karját elvesztette. E közös motívum az író és a főhős figuráját egymásra vetíti.

Molnár Ákos nem véletlenül Illyés Gyulának írta levelét és kérte tanácsát, véleményét. Levelében válik árnyaltabbá a korszak ún. népi–urbánus-vitája: annak ellenére, hogy ízig-véig „urbánus” író volt, felismerte és elfogadta, hogy a „népi” írók *valóban* a nincstelen, szinte állati sorba kényszerített rétegek sorsának bemutatásában és helyzetük javításában látták a magyar társadalom és gondolkodás megváltoztatásának kulcsát. Illyés Gyula is éppen ezzel a céllal írta meg az 1936-ban megjelent *Puszták népét* (1934 és 1936 között folytatásokban már közölte a *Válasz* folyóirat), és ezzel a művével érte el első nagy sikerét, ekkor vált ismert és elismert íróvá. További dokumentumok, levelek hiányában csak elképzelhetjük, hogyan alakult Molnár Ákos és Illyés Gyula további barátsága. Talán már korábban is ismerték egymást, talán váltottak még további leveleket is, amelyek elvesztek. Talán e két eltérő műfajú és stílusú, de azonos szellemiségű mű születésének idején személyes találkozások alkalmával osztották meg egymással gondolataikat koruk legfontosabb társadalmi és kulturális problémáiról.

Ahogy a *Zsidó sebek és bűnök* (és később a *Mózes is*) nagy társadalmi-irodalmi vitát váltott ki, úgy *A császár dajkája* is sok kritikát kapott.¹¹ De Molnár Ákosnak a 19. századi történelmi köntösbe bújtatott helyzetelemzését kevesen értették meg. A kritikusok üdvözölték a szélesebb történelmi és nagyobb földrajzi térbe lépő írókat, rámutattak a stilisztikai hibákra (logikátlanság, anakronisztikus mondatok, csikorgó történetfűzés stb.), és nyájasan biztatták Molnár Ákost további történelmi tablók megírására.

A regény megjelenése után Illyés Gyula is recenziálta *A császár dajkáját*. A most bemutatásra került levélből kiszűrhetőek voltak a készülő regényhez fűzött megjegyzési és tanácsai, érdemes tehát idézni a már megjelent mű későbbi, 1935-ös recenzióját¹² is.

„Molnár Ákos: A császár dajkája

Az új magyar történelmi regényt az ürügy fogantatta s az ürügy nyomorította meg. Kevés olyan alkotás volt köztük, mely a mai kornak szánt példázódás és hangsúlyozott mondanivaló nélkül megszületik. Az írók hátratekintettek és előre beszélték, ami még nem lett volna különösebb baj, ha nem a tanulság jut először eszükbe. Ha nem a jövőbe mélyednek el, hanem valóban a múltba, vagyis ha a múlt egy darabját önmagában olyan kereknek veszik, mint akár milyen más, bármikor és bárhol megeshető cselekményt. Végeredményben már maga a tárgy megválasztása is eléggé jellemző az író felfogására, akár a politikaira is.

Molnár Ákos regényének első érdeme, hogy a történelmi cselekmény önmagából fejlődik ki, mellétekintetek nélkül is megáll a lábán. Hogy közben megvilágít és emberiesít egy hősi alakot, a különös életű Varga Katalinét, esztétikai szempontból az szinte csak ráadás. Ha a Császár Dajkája elejétől végig kitalált história lenne, akkor is regénnyé épül; történelmi regénnyé, vagy vie romancéé-vá ez a ráadás teszi.

Varga Katalin, a császár dajkája sose dajkálta a császárt; az abrudbányai szegény román bányászok ügyét karolta fel valami különös szabadságszeretettől hajtván, amit hisztériának nevezhet, aki a szabadság szeretetét, a nép ügyéért való áldozatot józan, mondhatnám polgári észszel nem tudja felfogni. Mi hajtotta ezt a magyar nemesi származású, ritka szellemi képességekkel felruházott fiatal nőt arra, hogy odabagyva családját, környezetét, az életmódot, melyben békés és józan életet élhetett volna, a havasi medvék életszínvonalán vergődő, egymással és a batóságokkal veszekvő bányászok közé költözzék, megszervezze őket, szaladgáljon érdekükben Bécsbe és fűthöz-fához, kövessen el értük mindent, alakoskodjék és hazudja még nekik is, hogy »magas összeköttetései« vannak, a császár dajkája ő, és hányódjék értük börtönből börtönbe, míg az értelmetlenül bámuló batóságokkal való küzdelemben értelmét és aztán életét is elveszti?

Egy villanásnyi fény a 19. századiból, melyet az ész vagyis a hasznosság józan századának neveznek, jobban mondván bélyegeznek azok, akik az idealizmusból több hasznot tudnak sajtolni. Varga Katalin élete érthetetlen. De mennyire beletartozik abba a századba, melyben a józan zsarnokok mellett csak úgy nyüzsgögnék a hősök.

Molnár Ákos nem a történetész: a regényíró tekintetével kívéri végig életén Varga Katalint, a legendás »doamna noastra«-t. Ha szempontja ellen kifogást emelhetünk, az

legfeljebb csak annyi, hogy az ő tekintete is túlságosan józan, ok és okozat között az összefüggést legtöbbször csak a 20. század pillantásával fedezi fel; Varga Katalin alakjáról le akarja törölni azt a vonást, melyet ma csak hisztériának tudnánk nevezni, s közben letörli a nagyság hamvát, azt a megnevezhetetlen ragyogást, ami a hőst minden korban hőssé teszi. Megmagyarázza Varga Katalin életét, érthetővé akarja tenni azt, ami a mai kornak érthetetlen s legfeljebb csak lelkifurdalásként jelentkezik. S ezzel saját maga elé rak akadályokat, melyeket külön erőfeszítéssel, rendkívüli erőpróbával győz le.

Varga Katalin élete eposzi: Molnár Ákos regénye nem is történelmi, hanem pszichológiai. Elénk tárul egy élet, melynek minden mozzanatát logikai rendre tudjuk fűzni. Katalin ezért és ezért lett az elnyomatás ellensége, ezért és ezért ismerte fel a páriák igazságát. De most jön az ugrás, a felismerés tetté válása – mert ugyan felismerni ki nem ismerné fel ezeket a tényeket? Most jön, amit sem a történelmi, sem a lélektani szempont meg nem magyaráz: Varga Katalin tudatos önfeláldozása. Ez a szakadék a valóság és az eposz között, melyen csak a művészet bátorsága és biztonsága szökell át. A regény történelmi és lélektani rétege már-már meghasad, de összetartja mégis a még mélyebb művészi réteg, mely nem a szerkesztésben jelentkezik, ahogy gondolnánk, hanem a sűrítés művészetében, mely a sok történelmi adatból és jellemzésből a kellő helyen megteremti az összeforrasztó kapcsolatot. A valóságból kisajtolja a hihetlent. Varga Katalin mindvégig a földön mozog, de lelkének jobb fele, ahogy abban az időben erre is mondhatták volna, a legendák régiójába emelkedik, ahol ma egész életét látjuk.

Merőben bíú méricskélésnek tartom, hogy egy író pályafutásán melyik művét tartasuk a legfontosabb kilométerkőnek. Nem keresem, hogy Molnár Ákos művei között *A Császár Dajkája* milyen gráduson áll. Annyi bizonyos, hogy a gyerek-novellák, a *Végre egy jó házasság*, a *Tizenkét lépés* kütűnő megfigyelője és pszichológusa ezzel a művel szélesebb láthatáru területre érkezett.”

Ha a hősök a Molnári Ákos-i értelemben azok, „akiknél tetteik indító okait kevésbé ismerjük”, akkor ebben az értelemben Molnár Ákos nem volt hős, hiszen *A császár dajkája* megszületésének indító oka jelen tanulmányban bemutatásra került. Azonban mégis hőssé vált: a történelem tette tragikus hőssé. A második világháború éveiben végig mentességet kapott, az első világháborúban szerzett kitüntetései és rokkantsága védelmet nyújtottak a deportálás és munkaszolgálat ellen. Amikor pedig a nyilas hatalomátvétel után mentesítő papírjai már

semmit sem értek, nem menekült el, nem bujkált, a saját lakásában maradt. 1945. február 6-án ott fogták le, és egy napra a pincébe zárták – végig írt. Ezek az utolsó órákban papírra vetett sorai is elvesztek. Másnap, mindössze öt nappal Budapest ostromának befejeződése előtt, 1945. február 7-én egy magyar SS-katona a nyílt utcán agyonlőtte a szerény, gyermektelen, félkarú Molnár Ákost és önként vele tartó feleségét.¹³

JEGYZETEK

¹ Illyés-hagyaték, dedikált példány.

² A *Tizenkét lépés* még 1933-ban megjelent olasz nyelven Filippo Faber fordításában.

³ Recenziókat közölt a *Budapesti Hírlap* (Innocent Ernő), a *Pester Lloyd* (Turóczi-Trostler József), a *Nemzeti Ujság*, a *Szabolcsi Szemle* (Nagy Vilmos), a *Napkelet* (Kozocsa Sándor), az *Újkor* (Rába Leó), a *Tükör*, az *Esti Kurír*, a *Magyarország*, a *Magyar Hírlap*, a *Szocializmus* (Radnóti Miklós), a *Népszava* (Szélpál Árpád), a *Magyar Kultúra* (Molnár Lajos) és a *Pesti Napló*.

⁴ Illyés-hagyaték, 2 oldalas gépelt levél, keltezés nélkül.

⁵ Illyés Gyula 1927 és 1936 között volt a *Phönix Biztosító Társaság* alkalmazottja.

⁶ A pontos datálás a keltezés hiánya miatt igen nehéz, de a legvalószínűbb, hogy Molnár Ákos 1933. november 24-et említi. Néhány nappal korábban Illyés Gyula ugyanis Cecére utazott anyai nagyanyja (Kállai Lajosné) temetésére. Erről az utazásáról tért vissza Budapestre 1933. november 24-én.

⁷ Halmágy (románul Hälmeag, németül Halmagen, szászul Halmajen) falu Romániában, Brassó megyében, Fogarastól 18 km-re, az Olt jobb partján. Varga Katalin itt született és nevelkedett.

⁸ A már említett korábbi, Illyés Gyulával folytatott szóbeli beszélgetésben hangzott el ez a mondat.

⁹ Andrei Şaguna (1809–1873) metropolita, a román ortodox egyház szentje.

¹⁰ HORVÁTH I., *Szerkesztő a vézkorozakban. Illyés Gyula és a Magyar Csillag*. (Múlt és Jövő Kiadó, 2014) 169–183.

¹¹ A teljesség igénye nélkül: *Szép Szó* (Káldor György), *Protestáns Szemle* (Bodor Aladár), *Napkelet* (Kardos Tibor), *Századunk* (Szenes Pirooska), *Nyugat* (Lesznai Anna), *Tízántúli Figyelő* (Kardos Pál).

¹² ILLYÉS GY., „Molnár Ákos: A császár dajkája.” In *Válasz* 1935/7–8. szám, 481–483.

¹³ Molnár Ákos halálának körülményeiről bővebben: KŐBÁNYAI J., *A magyar-zsidó irodalom története* (Budapest 2012) 250.